

Юқорида келтирилган маълумотлар таҳлили асосида республикада банкларнинг молиявий хизматларини масофадан амалга ошириш жараёни жадал ривожланиб бормоқда дейишга ҳақли асосимиз бор.

Хулоса. Хулоса қилиб айтганда, республикада рақамли иқтисодий ривожлантириш, банк хизматларини масофадан кўрсатиш иқтисодий янги босқичга кўтариш, банкларда трансформация жараёнларини амалга ошириш борасида қатор ислохотлар амалга оширилмоқда.

Бу борадаги жараёнларни кенгайтириш мақсадида 12 май 2020 йилдаги ПФ-5992 сонли “2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикаси Банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида”ги Президент Фармони мувофиқ жорий йилдан бошлаб банклар трансформация жараёнлари ўтказилиши белгилаб қўйилган. Фармонга мувофиқ замонавий технологияларни жорий қилиш, контактсиз тўловлар сони ва қамровини кенгайтириш, автоматлаштирилган скоринг тизими, рақамли идентификациялаш, кредит конвейеридан кенг фойдаланиш, ра-

қамли банкнинг тамойилларига асосланган бизнес-моделларини жорий қилиш белгиланди, шунингдек, Ўзбекистонда биринчи рақамли “АнонБанк” ташкил қилиниб ўз фаолиятини 2021 йилдан бошлади.

Хулоса қилиб айтганда, банклар иқтисодийнинг локомотиви ролини янада ошириб илдамланган ролга ўтиши ва молиявий хизматларни рақобат устунликлари, ихтисослашуви ва ўсиш нуқталарини инobatга олган ҳолда, шакллантириши ва амалга ошириш керак. Банклар тижорат ташкилоти эканлиги, энг аввало, тижорий мақсадни кўзлаши ҳамда бозор механизмлари асосида иш ташкил этилиши лозим. Банкларнинг асосий фаолиятидан ташқарида бўлган вазифаларни бажариши каби ҳолатларини олдини олиш зарур. Натижада, рақамли иқтисодий ривожлантириш ва унда банк масофавий хизматларини янада кенгайтириш мамлакатимиз аҳоли турмуш даражасини кўтаришга, иқтисодий тармоқларини шаффоф фаолиятини йўлга қўйишга ҳамда инфорацион технологиялардан кенг фойдаланиш имкониятини оширади.

Манба ва фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш Стратегияси тўғрисида ПФ-5992-сон Фармони 12.05.2020. <https://lex.uz/docs/4811025>
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Халқ сўзи 2020 йил 30 декабрь № 276 (7778). 1-4 бетлар.
3. Ablyazov T., Asaul V. On competitive potential of organization under conditions of new industrial base formation // SHS Web of Conferences. 2018. Vol. 44. 00003.
4. Коцеев В.А., Цветков Ю.А. Цифровая трансформация банковского сектора. <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovaya-transformatsiya-bankovskogo-sektora>
5. <http://www.cbu.uz/uz/payment-systems/remote-banking-services/>

**Мўминова Маъсуда Бахтияровна -
ТДИУ докторанти**

**ТИЖОРАТ БАНКЛАРИДА АКТИВ ВА ПАССИВ ОПЕРАЦИЯЛАРНИ
БОШҚАРИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ**

Аннотация: Ушбу мақолада тижорат банкларининг актив ва пассив операцияларини бошқаришнинг долзарблиги, назарий асослари, жараёнга доир муаммолар ва уларни бартараф этиш йўллари ёритилган.

Калит сўзлар: актив операция, пассив операция, пандемия, банк тизими, ЯИМ, инновацион маҳсулот, бошқариш методологияси.

Аннотация: В данной статье описывается актуальность управления активными и пассивными операциями коммерческих банков, теоретические основы, проблемы с процесса и способы их преодоления.

Ключевые слова: активная операция, пассивная операция, пандемия, банковская система, ВВП, инновационный продукт, методология управления.

Abstract: This article describes the assets and liabilities of commercial banks in operations management priority, the theoretical principles, the process reflected the problems and ways to overcome them.

Keywords: active, passive operation, the operation of the banking system of a pandemic, GDP, innovation, product management methodology.

Шиддатли иқтисодий ўзгаришлар барча соҳларнинг фаолиятини тубдан ислоҳ қилишни талаб этмоқда. Биргина жаҳон иқтисо-

дийдини ўз таъсири билан қамраб олган “Covid-19” пандемияси орқали мамлакатларда рўй бераётган иқтисодий инқироз долзарб

муаммолардан бири ҳисобланади. Уни енгиб ўтишда, таъсир доирасини чегаралашда ва салбий оқибатларни жиловлашда банк-молия тизими муҳим бўғинлардан бири ҳисобланади. Ҳозирда Covid-19 пандемияси етиб борган барча мамлакатларнинг молия бозорига яъни кредит, инвестиция, суғурта, валюта ва фонд бозорларига ўз таъсирини кўрсатмоқда.

Халқаро рейтинг агентлиги “Moody's Investors Service” Осиё, Тинч океани минтақасининг 12 та банк тизимига, шу жумладан Австралия, Хитой, Янги Зеландия ва Сингапурга коронавирус инқирози ва иқтисодий таназзул салбий таъсир кўрсатди деб баҳолаган.

“Moody's Investors Service” халқаро рейтинг агентлиги Хинд банк тизимининг прогностини “барқарор” дан “салбий”га ўзгартирди. Рейтинг агентлиги пасайишнинг сабаби сифатида Covid-19 авж олгани иқтисодий фаолиятнинг зарарига ишора қилди ва ушбу узилишлар мамлакат иқтисодий ўсиш суръатларини пасайтирди[1].

Шу билан бирга Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан «Standard & Poor's» халқаро рейтинг агентлиги билан ҳамкорликда Ўзбекистон тижорат банкларига халқаро рейтинг тақдим этилиши ва қайта тасдиқланиши масалаларига бағишланган навбатдаги конференция ташкил этилиб, унда хорижий экспертлар банк тизимининг Ўзбекистон иқтисодиётининг ривожланишида тутган ўрнига баҳо бердилар ва банкларнинг иқтисодиётнинг реал секторини кредитлаши кенгайтиши орқали ялпи ички маҳсулотнинг юқори суръатларда ўсишини таъминлаётганини таъкидладилар.

МДҲга аъзо айрим мамлакатлар рейтингининг ёмонлашуви фонида Ўзбекистон банк тизимининг иқтисодий рискка таъсирчанлиги “барқарор” деб баҳоланмоқда[2].

Бунинг асосий омили сифатида банк тизимида амалга оширилаётган изчил ислохотлар ва Марказий банкнинг самарали банк назоратининг олиб бориши, жумладан, активлар сифати, кредит портфелини диверсификация қилиш, капиталнинг етарлилиги ва ликвидлик кўрсаткичлари устидан доимий мониторинг ўрнатилиши мамлакат тижорат банкларининг барқарор фаолият юритишига етарлича шарт-шароит яратилганлигидан деб изоҳланди.

Албатта бугунги Коронавирус панемияси ва глобал инқироз ҳолатида айнан урғуни банк тизимига қаратилиши юзага келиши

кутилаётган иқтисодий муаммоларни бартраф этиш имконини беради. Шу сабабли банк ўз активларининг сифат таркибини яхшилаб, даромадлилик даражасини оширишга кўмаклашувчи чора-тадбирлар амалга ошириши лозим. Банк капиталининг қиймати нафақат унинг даромадлигига, балки рискка мойиллигига ҳам таъсир қилишига боғлиқ экан, рискларни бошқариш ўта муҳим вазифа ҳисобланади. Бу борада иқтисодчи олимларнинг назарий қарашларини таҳлил қилар эканмиз хорижлик иқтисодчи олим Д.Хоган[3] турли сўровнома усуллари ёрдамида, узоқ муддатли омонатларга эга бўлган мижозлар, уларнинг қарз ва облигация портфелининг ҳажми ва таркиби, уларнинг капитал ва даромаднинг мақбуллиги ўртасидаги алоқа мавжудлигини кўрсатган. Унинг асосий хулосаси шундан иборатки, банк учун ссуда бўйича харажатлар ўртача омонатлар миқдори ва улар банкда сақланадиган вақт билан белгиланади. Д.Хогенга кўра, банклар нафақат актив портфели таркибини, балки омонат/ссуда нисбатини бошқариши керак, бунда бошқарув жараёни статик эмас, балки динамик тавсифга эга бўлиши лозим. Портфел рискини ўлчаш учун асосини белгилайдиган портфел назарияси иқтисодчи олимлар Дж. Линтнер [4], Я. Моссин [5] ва У. Шарп [6] (Capital Assent Pricing Model - CAPM) томонидан бир-биридан мустақил равишда ишлаб чиқилган молиявий активларнинг даомадлигини баҳолаш модели билан тўлдирилади. Ушбу модел риск даражаси ва талаб этилаётган даромадлилик ўртасидаги алоқаларига аниқлик киритди.

Хусусан, У.Шарп кейинги тадқиқотлар учун бошланғич нуқтаси сифатида Г.Марковиц тадқиқот натижалари ишлатилади, тадқиқот жараёнида у Марковиц моделининг молиявий активлар нархларига таъсир кўрсатишини аниқлаган. Ҳар бир рискли активнинг талаб ва таклифини мувозанатлаштириш мақсадида молиявий активларнинг нархи исталган вақтда ўзгаришини фараз қилиб, у рискли активлар бўйича кутилаётган даромадларнинг ўзига хос хусусиятига эга бўлиши кераклигини кўрсатди [7].

Шарпнинг назарий қарашларида олинган активлар таркиби ҳозирда молия назарияси ва амалиётнинг кўпгина соҳаларида рискларни бошқариш учун асос сифатида жуда кенг қўлланилмоқда. Бироқ, унинг ривожланиши ҳали ҳам давом этмоқда, чунки у ушбу муносабатларга реал амалиётда таъсир қилувчи кўплаб омилларни ҳисобга олишни

талаб қилади [8].

1980 йилда Г.П.Сzego [9] портфел назариясини ва банк активларини бошқариш учун уни амалда қўллаш имкониятини янада кенгайтирди. Ўзининг ишида у шуни кўрсатадики, аслида ҳеч қандай ягона рисксиз ставка йўқ, аммо ҳақиқат шундаки, биринчидан, оддий инвесторлар учун қарз олганда рисксиз ставка кредитлашда рисксиз ставкадан юқори, иккинчидан, банклар учун, қарз олганда рисксиз ставка (омонат ставкаси) кредитлашда рисксиз ставка (кредит ставкаси)дан юқори, кредитлаш учун хавф-хатарсиз даражаси анча паст бўлади. Бундан ташқари, банклар чексиз миқдордаги омонатларни тўплаш ва чексиз миқдорда кредитлар бериш имкониятига эга эмас.

Г.П. Сzego аниқланган чекловларни ҳисобга олган ҳолда, янги моделни таклиф этади ва ушбу ўзгартирилган талқинда САРМ банк активларини бошқариш учун фойдали ва қулай восита бўлиб қолаётганини кўрсатади. Ғарб олимлари томонидан амалга оширилаётган тадқиқотлар банк активлари ва пасивлари таркибини ягона бошқарув объекти сифатида кўра бошлашига олиб келди, бунда бошқарув вазифалари сифатида ликвидликни сақлаб қолиш ва даромадлигини таъминлаш билан бир қаторда, рискни минималлаштиришни ўз ичига олади.

Хусусан, иқтисодчи олим С.М.Илясов қуйидаги таърифни беради: "Актив ва пасивни бошқариш жараёни руҳсат этилган максимал миқдордаги ресурслар (ўз ва қарз маблағлари)ни жалб қилиш ва уларни ликвидлик даражасига ва чекланган риск даражасига эга бўлган энг фойдали активларга жойлаштиришга қаратилган"[10].

Ўхшаш ғояни Е.В. Велик ҳам илгари суради: "... актив ва пасивларни бошқаришнинг асосий мақсади кредит муассасасининг тўлов қобилияти ва ликвидлигини таъминлашда киритилган капиталдан қисқа ва узоқ муддатда максимал даражада фойда олишдан иборат"[11].

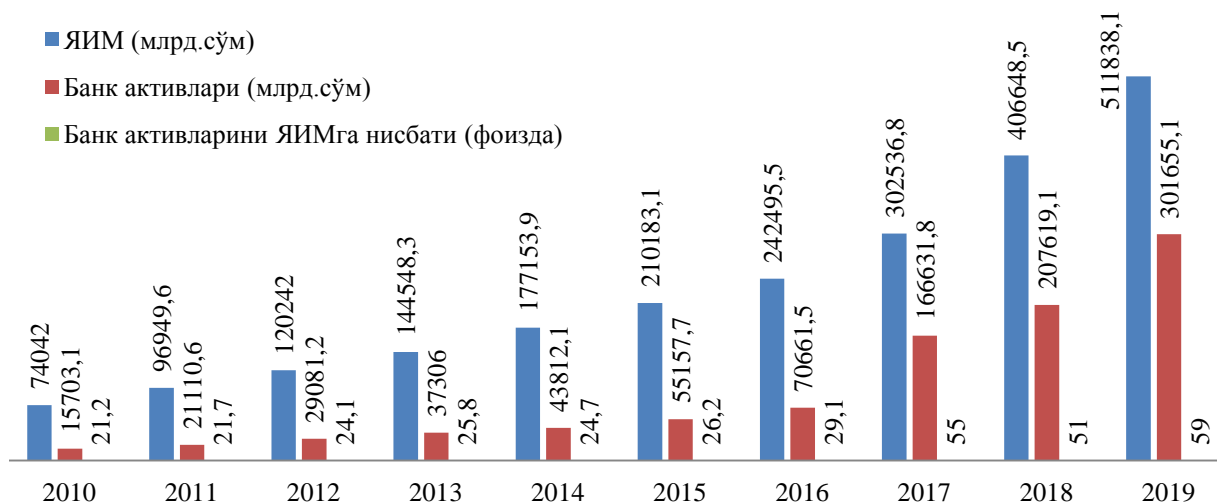
Иқтисодчи В.Ю.Полушкин қуйидагиларни қайд этади: "Актив ва пасивларни бошқариш молиявий менежментнинг ажралмас қисми бўлиб, банк институтларининг молиявий рискларини минималлаштиришга имкон беради". Бу таъриф хорижий муаллифларнинг талқинига яқин, чунки актив ва пасивни бошқаришга бўлган муносабат рискларни минималлаштириш нуқтаи назаридан кўриб чиқилади. Сўнг В.Ю.Полушкин ўз фикрини да-

вом этиб: "Банк операцияларининг барқарор даромадлигини таъминлаш мақсадида самарали ва мувозанатлашган ҳолда актив ва пасивни бошқариш банкнинг молиявий ҳолати ва кредитга лаёқатлилигини якуний баҳолашни оширади"[12], деб таъкидлайди.

Яна бир иқтисодчи олим И.В. Ларионованинг нуқтаи назари ҳам биз учун қизиқдир, унинг фикрича, банкнинг актив ва пасивини бошқариш риск ва даромадлилик ўртасидаги алоқани етарли тушунишдан иборат ва банкнинг баланс таркибини бошқаришни; атроф муҳит параметрларига қараб баланс таркибидаги оператив ўзгаришлар; молиявий стратегияда белгиланган риск қийматлари доирасида фойдани максималлаштиришни ўз ичига олади[13].

Бутун дунё банклари ўз мижозлари, ишчилари ва умуман иқтисодиёт учун тизимли қувват сифатида муҳим роль ўйнайди. Нақд пул ва омонат хизматлари, кредитни узайтириш, тўловларни осонлаштириш ва бозорни яратиш-бу барча зарурий хизматлардир. Шу сабабли, банклар ўзлари киритган чоралар барқарор эканлигига ишонч ҳосил қилишлари керак ва ўз вақтда одамларнинг энг яхши натижаларини олишлари учун мўлжалланган ва шу даврда уларнинг ақлий ва молиявий фаровонлигини сақлаб қолиш керак. Бундан ташқариши, дарҳол таъсир кўрсатиши мумкин бўлган йўналиш ва пудратичилар учун алоҳида эътибор талаб қилинади[14].

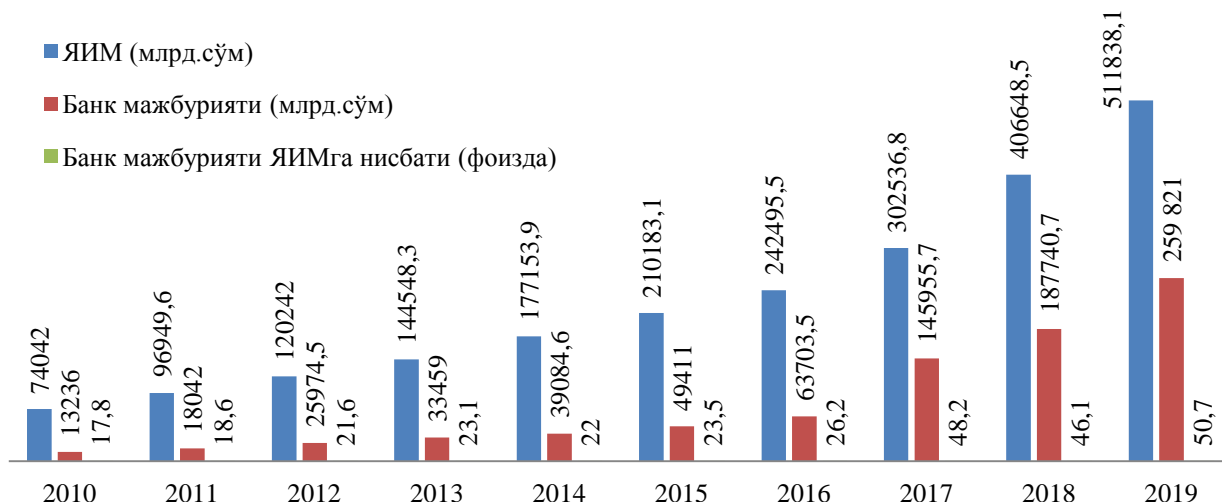
Мамлакатимиздаги мавжуд тижорат банкларининг фаолиятини таҳлил қилишда уларни турли тармоқларни ривожлантиришга йўналтирилганлигини ва мавжуд жараёнда уларни янада такомиллаштириш мақсад қилиб белгиланди. "Асака" акциядорлик тижорат банки узумчиликни ривожлантириш мақсадида тадбиркорларга қайта молиялаштириш ставкасида кредит бериш режалаштирган. "Ипотека-банк" акциядорлик тижорат ипотека банки балиқчиликни, акциядорлик тижорат "Алоқабанк" эса асаричиликни ривожлантириш ва маҳсулот экспортини ошириш билан шуғулланмоқда. "Агробанк" акциядорлик тижорат банки пахта-ғалла етиштирувчи фермер хўжаликларни самарали фаолият юритишига хизмат кўрсатмоқда. "Ипак Йўли" акциядорлик инновация тижорат банки ойлик маошлар учун револьвер кредитларни беришни йўлга қўйган шу билан бирга масофавий хизмат турларининг фоизларни камайтиришни режалаштирган.

1-расм. Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари жами активларининг ЯИМга нисбатан ўзгариш тенденциялари [15]

Юқоридаги тижорат банкларининг фаолияти мамлакат ЯИМ ўсишини иқтисодий барқарорликни таъминлашда муҳим ўрин эгаллайди. Юқоридаги жадвалдан кўриниб турибдики, ЯИМда банк активларининг улу-

ши сўнги йилларда ортиб бормоқда. Банк активлари 2019 йилда 2010 йилга нисбатан 19,2 баробарга ошгани, шу билан бирга ЯИМ эса 7 баробарга ўсганини кўришимиз мумкин.

2-расм. Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари жами мажбуриятларининг ЯИМга нисбатан ўзгариш тенденциялари [16]

Келтирилган 2-расмдан биз банк тизимини иқтисодий кўрсаткичларини таҳлил қилар эканмиз, тижорат банклари мажбуриятлари 2019 йилда ЯИМ даги улуши 50,7 % ташкил этганини кўришимиз мумкин. Шу билан бирга 2010 - 2019 йиллар оралиғида қарийиб 3 баробарга ошган. Бу эса банк ресурсларини ва ЯИМни ортиб бораётганидан далолат беради.

Бироқ банк тизимида ҳали ўз ечимини топмаган ва бугунги иқтисодий ўзгаришлар туфайли юзага келиши мумкин бўлган қатор муаммолар мавжуд бўлиб улар қуйдагилар:

- банк активлари ва пасивларининг диверсификация даражасининг пастлиги;
- имтиёзли кредитлар орқали муаммоли кредитлар салмоғини ўсиши;
- банк активлари таркибида соф инвестициялар ва олди-сотди амалиётлари бўйича маблағлар яъни қимматли қоғозлар билан операциялар улушини пастлиги;
- пасивлар таркибида эса талаб қилиб олинганча депозитлар салмоғининг юқори эканлиги;
- янги инновацион хизмат турларини жорий этилмаганлиги;

- банк ходимларининг малака ва кўникмаларини ошириш механизмини йўлга қўйилмаганлиги;

- банк актив ва пассиф операцияларни инновацион бошқариш методологиясини мавжуд эмаслиги.

Юқоридаги муаммолар йиллар давомида банк тизимида мавжуд ва бугунги иқтисодий жараёнларда янада чуқурлашиш эҳтимоли юқори бўлган омиллар. Ушбу муаммолар банкнинг ликвидлик, барқарорлик ва даромадлиқ даражасига салбий таъсир кўрсатиб, миқдорларини банк тизимида бўлган ишончли камайтиради.

Шундай экан банк тизими фаолиятида актив ва пассиф операцияларни инновацион бошқариш методологиясини шакллантиришга эътибор қаратиш лозим.

Банк пассифларни бошқариш техникасининг ривожланиши ва бир вақтнинг ўзида рискнинг ва фоиз ставкалари ўзгарувчанлигининг ошиши бугунги кунда банк фаолиятида ҳукмронлик қилаётган ресурсларни бошқариш стратегияси деб номланган ёндашувни юзага келтирди. Бу активлар ва пассифларни бошқариш бўйича мувозанатли ёндашув бўлиб, қуйидаги асосий вазифалар унинг доирасида гавдаланади:

1. Банк раҳбарияти банкнинг узоқ муддатли ва қисқа муддатли мақсадларига эришиш учун активлар ва пассифлар ҳажмини,

таркибини ва фойдасини максимал даражада назорат қилиши лозим.

2. Банк раҳбариятининг активлар устидан назорати пассифлар устидан назорати билан шундай мувофиқлаштирилган бўлиши керакки, активлар ва пассифларни бошқариш ички бирлик билан тавсифланиши лозим; самарали мувофиқлаштириш банкнинг активлар бўйича даромадлари ва берилган мажбуриятлар харажатлари ўртасидаги фарқни (спредни) максималлаштиришга ёрдам беради.

3. Харажатлар ва даромадлар балансининг ҳар икки томонига – актив ва пассифга боғлиқдир. Банк сиёсати даромадларни максималлаштириш ҳамда активлар ва пассифлар учун банк хизматлари харажатларини минималлаштиришга мўлжалланган бўлиши керак

Шундай қилиб, банкнинг барча даромадлари қарзлар ва инвестициялардан келиб чиқади, деган анъанавий нуқтаи назар банк молиявий хизматларининг бутун бир пакетини - кредитлар, жамғармалар, консалтинг ва бошқаларни сотади ва уларнинг ҳар бирининг нархи банкнинг харажатларини қоплаши керак, деган тушунчага ўзгарди. Балансининг пассиф қисмини бошқариш натижасида олинган даромадлар банк активларини бошқаришдан олинган даромадлар билан бир хил тарзда ўзининг даромадлиқ мақсадли мўлжалларига эришишига ёрдам бериши мумкин.

Манба ва фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. <https://www.entrepreneur.com/article>
2. <http://www.deponet.uz>
3. Hogan D. *Commercial Bank Loan and Investment Policy*. University of Illinois, 1963.
4. Lintner J. *The Valuation of Risk Assets and The Selection of Risky Investments in Stock Portfolios and Capital Budgets* // *Review of Economics and Statistics*. 1965. February. P.13-37.
5. Mossin J. *Equilibrium in a Capital Asset Market* // *Econometrica*. 1966. October. P.768-783.
6. Sharpe W.F. *Capital Asset Prices: A Theory of Market Equilibrium under Conditions of Risk* // *Journal of Finance*. 1964. September. P.425-442.
7. Sharpe W.F. *Capital Asset Prices: A Theory of Market Equilibrium under Conditions of Risk* // *Journal of Finance*. 1964. September. P.425-442.
8. Шапкин А.С. Шапкин В.А. *Экономические и финансовые риски. Оценка, управление, портфель инвестиций*. 7-е изд. –М.: Дашков и К. 2009. С. 348.
9. Szego G.P. *Portfolio Theory*. New York: Academic Press, Inc. 1980.
10. Ильясов С.М. *Управление активами и пассивами банков* // *Деньги и кредит*. 2000. №5. С.20.
11. Велик Е.В. *Реинжиниринг процесса управления активами и пассивами* // *Бухгалтерия и банки*. 2001. №9. С.36.
12. Полушкин В.10. *Анализ стабильности управления активными и пассивными операциями в коммерческом банке* // *Бухгалтерия и банки*. 2001. №1. С.40.
13. Ларионова И.В. *Управление активами и пассивами в коммерческом банке*. М.:Консалтбанк. 2003. С.5.
14. Kevin Buehler, Olivia Conjeaud, Vito Giudici, Hamid Samandari, Lorenzo Serino, Marco Vettori, Laura Webanck, and Olivia White. *Leadership in the time of coronavirus: COVID-19 response and implications for banks*. March 2020
15. www.cbu.uz ва www.stat.uz сайтлари маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.